

УДК 811.161.2'373.21:81-112(477.64)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/62-1-27>

Ірина ІЛЬЧЕНКО,
orcid.org/0000-0003-0454-1106
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Запорізького національного університету
(Запоріжжя, Україна) irynailchenko2017@gmail.com

Настасія ТКАЧЕНКО,
orcid.org/0000-0001-6492-9167
аспірантка кафедри української мови
Запорізького національного університету
(Запоріжжя, Україна) nastyi14@ukr.net

ВІДАПЕЛЯТИВНІ ТОПОНІМИ ТЮРКСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Метою статті є комплексний аналіз відапелятивних топонімів тюркського походження Запорізького краю. Завдання студії полягають у з'ясуванні особливостей формування топонімії Запорізької області, виділенні основних груп відапелятивних топонімів, опису їх за походженням та способом творення.

Методологія складається із основних методів дослідження мовних явищ – описового, порівняльно-історичного та ареального. Завдяки описовому методу здійснено спостереження, детальний опис зафіксованих відапелятивних топонімів, класифікацію та узагальнення з'ясованих особливостей; порівняльно-історичний метод дав змогу відновити первісну семантику й початкову форму топонімів, а також розглянути динаміку та еволюцію топонімічних назв; ареальний метод став базовим для вивчення характерних мовних рис топонімії Запорізького краю.

У топонімії Запорізької області відапелятивні топоніми тюркського походження становлять велику групу. Складні міграційні процеси, які відбувались на цій території закарбувалися у топонімічних назвах. Народи, переважно тюркської мовної групи, довго кочуючи в степах на території сучасної Запорізької області, залишали після себе мовні пам'ятки (найменування), які дійшли до нас через століття у вигляді найменувань багатьох поселень, річок, островів, могил, балок та урочищ.

Виділено п'ять основних груп відапелятивних топонімів. Першу групу становлять назви з локативною ознакою, які вказують на місце проживання людини, особливості розташування об'єкта в просторі або пов'язані з назвами форм рельєфу. Другу групу складають назви занять, професій, ремісництва і відображають рівень побуту та виробництва тодішнього тюркського етносу. Третю групу утворюють терміни спорідненості, такі найменування є найдавнішими за походженням, належать до традиційного шару лексики і пройшли довгий та складний шлях розвитку. Четверта група – це лексеми, що вказують на зовнішні та внутрішні ознаки і якості об'єктів. Останню групу відображають назви, пов'язані з фауною Запорізької області. Різноманітність вищезазначених тематичних груп показує відмінний характер семантичних відношень між твірними та похідними лексемами.

Ключові слова: апелятив, бінарні опозиції, відапелятивні топоніми, онім, топонім.

Iryna ILCHENKO,

orcid.org/0000-0003-0454-1106

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Language

Zaporizhzhya National University

(Zaporizhzhya, Ukraine) irynailchenko2017@gmail.com

Nastasiia TKACHENKO,

orcid.org/0000-0001-6492-9167

PhD student at the Department of Ukrainian Language

Zaporizhzhya National University

(Zaporizhzhya, Ukraine) nastyi14@ukr.net

APPELLATIVE-DERIVED TOPONYMS OF TURKIC ORIGIN OF ZAPORIZHZHIA REGION

The purpose of the article is to analyze the appellative-derived toponyms of Turkic origin of Zaporizhzhia region. The tasks of the study are to clarify the peculiarities of Zaporizhzhia region toponymy formation, to identify the main groups of appellative-derived toponyms, to describe them by origin and method of formation.

The methodology consists of the main methods of studying linguistic phenomena – descriptive, comparative-historical and areal. The descriptive method allowed for observation, detailed description of the recorded appellative-derived toponyms, classification and generalization of the revealed features; the comparative-historical method allowed for restoration of the original semantics and initial form of toponyms, as well as for consideration of their dynamics and evolution; the areal method became the basic one for studying the distinguishing linguistic features of Zaporizhzhia region toponyms.

In the toponymy of Zaporizhzhia region, the appellative-derived toponyms of Turkic origin constitute a large group. The complex migration processes that took place in this area are reflected in them. The peoples, mainly of the Turkic language group, who had long been wandering in the steppes within the territory of the modern Zaporizhzhia region, left behind linguistic landmarks (names) that have come down to us through the centuries in the form of names of many settlements, rivers, islands, graves, beams and tracts.

There are five main groups of appellative-derived toponyms. The first group consists of names with a locative feature that indicate a person's place of residence, the peculiarities of the object's location in space, or are associated with the landforms names. The second group consists of the names of occupations, professions and crafts, reflecting the level of life and production of the Turkic ethnic group of those days. The third group is formed by kinship terms; such names are the oldest in origin, belong to the traditional lexical layer, and have gone through a long and complex development. The fourth group consists of lexemes that indicate external and internal features and qualities of objects. The last group is represented by names related to the fauna of Zaporizhzhia region. The diversity of the abovementioned thematic groups shows the different nature of semantic relations between formative and derived lexemes.

Key words: *appellative, binary oppositions, appellative-derived toponyms, onym, toponym.*

Постановка проблеми. Дослідження топонімів має велике значення у вирішенні питань, пов'язаних з історією, мовою, етногенезом народу. Інтерес до вивчення власних назв пов'язується із реальною можливістю відновлення найдавнішої етнічної картини, мовних контактів, міграційних рухів, які відбулися у назвах топонімічних об'єктів. Незалежно від походження топоніми як своєрідні знаки-символи окремих географічних об'єктів не потребують перекладу при вживанні носіями різних мов, що відрізняє їх від апеллативів і забезпечує їм вищу стійкість порівняно з загальними назвами. Однак відповідний переклад топонімів унаслідок міжмовних контактів східнослов'янських і тюркських племен подекуди мав місце (Лучик, 2016: 252). Взаємодія слов'янських і тюркських мов протягом всієї історії їх носіїв була настільки тривалою та інтенсивною, що залишила глибокі

слідки в їх лексичі, фразеології та ономастиці (Ільченко, 1999: 9).

Аналіз досліджень. У сучасному українському мовознавстві топоніми часто стають предметом вивчення наукових розвідок різноманітних дослідників: Д. Бучка, К. Цілуйка, Ю. Карпенка, В. Лободи, Л. Масенко, В. Німчука, Л. Гумецької, І. Железняка, Ю. Редька, О. Стрижака, М. Янка. А от відапеллативні топоніми вже не так активно привертають увагу мовознавців, зокрема ці групи онімів розглянуто в роботах Д. Бучко, Н. Глібчук, Ю. Карпенка, І. Лесюк, О. Пежинської, В. Петруляк, О. Складенка, Т. Хомич, М. Худаш. На наш погляд, вивчення регіональних топонімів допомагає визначити індивідуальні риси конкретної місцевості, які не відобразилися в узагальнених дослідженнях. Відапеллативні топоніми Запорізького краю взагалі не ставали предметом окремого дослідження. Це і визначає актуальність статті.

Мета нашого дослідження – здійснити аналіз відапелятивних топонімів тюркського походження Запорізького краю. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) з'ясувати особливості формування топонімії Запорізької області; 2) виділити основні групи відапелятивних топонімів; 3) охарактеризувати їх за походженням та способом творення.

Методи дослідження. Методологія складається із основних методів дослідження мовних явищ – описового, порівняльно-історичного та ареального. Завдяки описовому методу здійснено спостереження, детальний опис зафіксованих відапелятивних топонімів, класифікацію та узагальнення з'ясованих особливостей; порівняльно-історичний метод дав змогу відновити первісну семантику й початкову форму топонімів, а також розглянути динаміку та еволюцію топонімічних назв; ареальний метод став базовим для вивчення характерних мовних рис топонімії Запорізького краю.

Виклад основного матеріалу. Специфічна група складається з топонімів, створених топонімічним переосмисленням, тобто перетворенням загальних іменників у власні імена без будь-яких словотворчих змін в цих словах. О. Скляренко стверджує, що кожен апелятив здатний до топонімізації, але в дійсності існують певні закони здебільше імпліцитного характеру селекції слів, здатних до топонімічного переосмислення. Найчастіше топонімізуються апелянти – місцеві географічні терміни (Скляренко, 1999: 64).

У топонімії Запорізької області можна виділити велику групу топонімів тюркського походження, які утворилися від апелятивів. Відапелятивний онім – це власна назва, утворена від апелятивного слова або словосполучення (субстантива, ад'єктива, дієслова) без деривації, з деривацією, шляхом складання. Дослідники зазначають, що тюркськомовні найменування і до цього часу мають більше половини рік сучасної Запорізької області, одвічні маяки південних степів – кам'яні сопки Приазовського кристалічного масиву і стародавні насипні могили – органічні частини нашого степового пейзажу (Фоменко, 1969: 9).

Відапелятивні топоніми тюркського походження можна розподілити на п'ять основних груп: локативна ознака; професія, ремісництво; терміни спорідненості; лексеми, що вказують на зовнішні та внутрішні ознаки і якості об'єктів; назви пов'язані з фауною. Перша група представлена відапелятивними топонімами, в основі яких локативна ознака. До назв, що вказують на місце проживання людини, особливості розташування об'єкта в просторі або пов'язані з назвами форм

рельєфу, належать похідні у формі іменників або субстантивованих прикметників:

Ак-Су (Ак-Суї) – річка, татарська назва перекладається як «біла вода». Вже у XIX ст. річка частково пересохла, тому часто вказувалась як балка. Тепер на річці є багато ставків. Від назви річки (балки) походить назва села Великої Білозерки (Князьков, 2004: 14).

Алмагір – урочище в північній частині західного берега озера Молочного. Тюркське слово «алтагір» означає «місце, що знаходиться під гривою, під довгим гривоподібним горбом, біля підніжжя двоскатної височини» (Скляренко, 1999: 17).

Алтаул – ногайський аул (селище) Єдичкульської орди, на правому березі річки Кільгиччі, нині територія центральної третини сучасного села Новотроїцького. Назва тюркська, перекладається як «шостий аул» (Князьков, 2007: 15).

Араб (Арабка) – ліва притока р. Молочної. Назва походить від тюркського «хараб» – «зруйноване поселення; розвалля, де ніхто не жив» (Князьков, 2007: 18).

Апелятив «башавул» став основою для цілої низки топонімічних назв, а саме: куток села Малої Токмачки *Башавул*, куток села Кам'янського *Башавул*, кутки села Широкого *Башавули*.

Башавул як куток (частина) села Малої Токмачки – це територія у західній частині села. За В. Г. Фоменком, заселявся з 1880-х рр., дослідник вважав тюркську за походженням назву доказом татарської присутності на землях села у давнину (Фоменко, 1969: 20). Однак, як свідчить знайомство з народними топонімами області, топонім використовувався українцями у значенні «причіпилівка», тобто для позначення осель, які виникли нещодавно на околицях населених пунктів. Наприклад, три кутка з назвою Башавули є у селі Широкому та один у селі Кам'янському (Василівського району) (Князьков, 2006: 133).

А також *Башавул* – це куток села Кам'янського у Василівському районі. Після війни належав до першої бригади колгоспу «Заповіт Леніна» (Князьков, 2004: 15).

Фіксуємо також апелятив вжитий у множині *Башавули* на позначення кутків села Широкого (Башавул Перший, Башавул Другий, Башавул Третій) у Василівському районі (Князьков, 2004: 15).

Бегим-Чокрак – балка (в минулому – річка), гирло навпроти села Козолугівки. На початку XX ст. йшлося про те, що балка була сухою, вода з'являлася тільки після дуже сильних дощів. Тепер біля села Балкове є невеликий ставок. Назва перекладається з тюркської як «скотарське дже-

рело», походить від слів «бехими» (скотарський) і «чокрак» (джерело води) (Князьков, 2006: 271).

Бестобе – могили (курганний могильник), за 2.5 км на захід від с. Зеленівки. На топографічній карті 1862 р. показано п'ять курганів. На сучасній топографічній карті області є позначка кургану. Обстеженнями виявлено п'ять насипів, округлої форми, які витягнуті ланцюжком з півночі на південь. На поверхні є дрібне каміння. Кургани розорюються. Назва перекладається з тюркської як «п'ять курганів» («беш» – п'ять, «тубе» – пагорб) (Князьков, 2007: 186).

Бурчак – балка, що впадає у Василівську затоку Каховського водосховища. Дослідники вважають, що назва пов'язана зі словом «бурчак» – дзюркотливий, стрімкий потік води. До другої половини XIX ст. по балці дійсно текла невелика однойменна річка, яка згадувалась в джерелах, тому що була на військовому і чумацькому шляху до Криму (Князьков, 2006: 114).

Варто зазначити, що серед назв населених пунктів Запорізької області є чимало найменувань, які утворюють бінарні опозиції структурно-семантичного плану. Суть таких опозицій полягає у протиставленні одиниць одномірного характеру, що мають генетично спільні та відмінні ознаки, їх виникнення є одним із шляхів розвитку системи топонімів (Корепанова, 1973: 30). Проаналізувавши відапелятивні топоніми, було зафіксовано, що система протиставлень часто базується на відношеннях типу «малий – великий», що має вказівку на розмір: річки *Малий Утлюк* – *Великий Утлюк*, протоки *Великий Бакай* – *Малий Бакай*.

Великий Утлюк – річка, впадає в Утлюцький лиман. На території Якимівського району знаходяться гирло, пониззя і середня частина річки. Витоки на схід від сучасного села Широкого (Веселівського району). Влітку річка пересихає, частково перетворилась у балку. Річка мала велике значення у заселенні території району. Можливі різні переклади тюркської назви, від «otlak» – пасовисько, а також від «учлюк» – з трьох частин, тобто «річка із пасовиськами» або «річка з трьох частин» (Князьков, 2007: 253).

Малий Утлюк – річка в межах Мелітопольського і Якимівського районів Запорізької області. Впадає в Утлюцький лиман (басейн Азовського моря) (Князьков, 2007: 253).

Великий Бакай – *Малий Бакай* – протоки поряд з річкою Чортотликом. *Бакай* – річкова протока, прохід у плавнях, рівчак з водою, глибока яма в річці, наповнена водою вибоїна. В основі, очевидно, тюркізм «бок» – гній, болото (Князьков, 2007: 257).

Верхня Терса – річка в Новомиkolaївському районі. Річка мала велике значення в заселенні території району. В минулому на річці було розташовано багато населених пунктів. Назва тюркська, на думку М. Т. Янка, утворилась від слів «дере» – долина і «су» – вода, тобто «водяна долина». Можливо, походження топоніму від тюркського «терс» – кривий через форму гирла (Янко, 1998: 74).

Гайчур – річка, яка 100 років тому частково пересохла. По її берегах розташоване село Новоукраїнка (у минулому село Гайчул). Назва тюркська за походженням. В літературі перекладається як «галі» («хай») – вільна і «чул» – степ, тобто «вільний степ». Саме так переклав топонім Д. І. Яворницький. Проте мова йде про водний об'єкт. Тому, вірогідно, переклад слова «чул» – вода, тобто назва означає «степова річка». За назвою річки названо село Гайчул (Князьков, 2004: 147).

Гейманова – могила (курган). В минулому один з найбільших курганів Василівського району. Назва, без сумніву, тюркська, від «гему» – могила. Відома також як Гейман долина (Князьков, 2004: 22).

В одну підгрупу також варто об'єднати топоніми *Кіше Тубе*, *Геме Тубе*, *Манка Тубе* та *Урту Тубе*, оскільки друга частина цих назв походить від апелятива «тубе», що з тюркської перекладається як «пагорб».

Геме Тубе – могила (курган у складі курганного могильника), за 1,5 км на південний схід від південної околиці села Чкалове, біля узбережжя Азовського моря. Назва тюркська, очевидно, походить від слова «геме» – поховання і перекладається як «поховальний пагорб» (Князьков, 2007: 149).

Кіше Тубе – могила (курган), за 1,45 км на південь від південної околиці села Маринівки. Назва тюркська, перекладається як «зимовий курган» («кіше» – зима, «тубе» – пагорб (курган) (Князьков, 2007: 195).

Гооктене – могила (курган у складі курганного могильника), за 2,6 км від села Новоолексіївки. За картою 1862 р. складається з семи курганів, з яких один значний. На сучасній топографічній карті області позначений курган, його назва та висота місцевості на ньому 50 м. Обстеженнями виявлені дев'ять насипів. Стара назва *Тубек* перекладається як «місце кургану». Назва *Гооктене* походить від тюркського «гоок» – небо і «тепе» – курган (пагорб), перекладається як «високий курган» (Князьков, 2007: 189).

Джекеельня – річка у Приазовському районі, впадає в Молочний лиман. Назва утворилась від тюркського «джанел» або «джерел» – окатиші, галька, щєбінь (Стрижак, 1967: 99).

Едикурень – низинне місце, западина, частина рельєфу місцевості, розташована між смт Михайлівка і Тимошівка. Назва тюркська, перекладається як «сім куренів» (Князьков, 2006: 117).

Кайнкулак – права притока р. Токмак, назва походить від тюркських слів «кайа» – твердий, міцний камінь і «кулак» – балка, яр. Кайнкулак – «струмок, що протікає по скелястій, кам'яній балці» (Фоменко, 1969: 40).

Каратюк – річка. Стара назва річки Карачук походить від тюркського «кара» – чорний, ґрунт і «чукур» – яр, тобто топонім перекладається як «чорний яр». Переклад назви М. І. Янком, як «чорне корито», від тюркського «тек», «тект» – корито, невдалий. Йдеться не про озеро, а про річку з проточною водою (Янко, 1998: 167).

Каракайка – балка на о. Хортиця. Утворена за допомогою суфікса -к(а) від тюркського «кая» («кайя») – чорна скеля; порівняймо, «кара» – чорний, «кая» – скеля, стрімчак, тріщина в скелі, грот. Для значної частини острова Хортиці характерний скелястий ландшафт (Стрижак, 1967: 47).

Ще одну топонімічну парадигму утворюють назви, друга частина яких походить від апелятива «чокрак»: річки *Карачокрак* та *Янчокрак*, балка *Янчекрак*, притока *Сухий Янчокрак*.

Карачокрак – річка, що впадає в Каховське водосховище. Гирло біля північної частини мису Василівки. Є кілька тлумачень назви. Топонім виводять з тюркського «кара» – чорний ґрунт і «чокрак» – джерело; «кара» – гор і «чокрак» – чагарник, тобто «чорне джерело» або «джерело серед чагарнику» (Князьков, 2004: 28).

Янчекрак – балка, гирло між селом Петровським і селом Новопетрівкою. Перша за часом назва *Майчокрак* – тюркська, «май» – рідкий, той, що тече; «чокрак» – джерело, тобто «джерело, що тече» (Князьков, 2007: 24).

Янчокрак – річка впадає в Каховське водосховище біля селища Кам'янського у Василівському районі. Походження назви виводять з тюркського «янчи» – новий, «чекран» – назва птаха. Імовірніша етимологія топоніма від тюркського «ян» – бік та «чокрак» – джерело. Тобто назва перекладається як «нове джерело», «побічне джерело» (Князьков, 2004: 52).

Сухий Янчокрак – ліва притока Дніпра. Ця притока є в с. Кушугум, Балабине, Кам'янське (Стрижак, 1967: 38).

Куляб – могила (курган у складі курганного могильника) вздовж надзаплавної тераси правого берега річки Молочної біля села Старобогданівка. Назва кургану *Куляб* на топографічній карті є початковим варіантом топоніма, припуска-

ють різні переклади з тюркського «кула» – бурий, рудий, тобто перекладається як «бура могила», або «куль» – пагорб попелу (могила з попелу). Переклад назви В. Г. Фоменком, як «курінь», надуманий (Фоменко, 1969: 50).

Курошани – балка, гирло біля села Кам'янського (Мелітопольського району). Із степової річки перетворилась на балку, що відбилося в її найменуванні. Річка (тепер балка) відігравала значну роль у заселенні району. Топонім перекладається з тюркського як «куру» – сухий. Друга частина назви менш зрозуміла. Юшанли можна перекласти як «добрий», «корисний». Тобто назва перекладається як «висихаюча добра річка». В літературі є й інший варіант перекладу назви Курошани – «куру» – сухий, «чайн» – пасовисько, тобто «сухе пасовисько» (Князьков, 2006: 282).

Назва *Кушугум* складається з двох тюркських (кримськотатарських) слів «кучук» – дрібниця і «кум» – пісок, тобто «дрібний пісок» (Фоменко, 1969: 51). В історико-топонімічному словнику В. А. Чабаненка «Великий Луг Запорозький» подається топонімічна парадигма від назви *Кушугум*, а саме: селище, залізнична станція, протока, лісництво під цією назвою. Крім того зазначаються різні гіпотези щодо походження цієї назви (Чабаненко, 1999: 127).

Кушумбет – протока. Назва має явно тюркське походження. До її складу входять три елементи: «кош», «гум», «бет», що можна перекласти, як «схил піщаного кочовища». У тюркських мовах «бет» («бот», «бут») означає «схил гори», «бік пагорба» (Стрижак, 1967: 32).

Мамай-сур – урочище на захід від с. Велика Знам'янка, в якому наприкінці XVI століття знаходилися земляні вали, що оточували якість стародавнє укріплення. Археологічними розкопками встановлено, що в тому районі в XIV столітті були якісь татарські споруди. Тюркське слово «сур» – міська стіна, «Мамай-сур» – стіна міста Мамає (Фоменко, 1969: 55).

Менчикури – велика зелена долина у Василівському районі. Найменування цієї долини, через яку не було прямого проїзду, походить від тюркських слів мен – перепона, перешкода і «чукур» – яма, западина, яр. Від цього урочища Менчикурами назване і розташоване там село казенних селян-вівчарів з Молдавії, які в 1830 році пішли на інші місця, а село зайняли вихідці з Верхньої Білозерки (Фоменко, 1969: 58).

Салтичія (Салтич) – одна з приток р. Обіточної в Токмацькому районі. Назва утворена від тюркського «салт» – верхи, без покляжі або «салак» – грязюка. Обидва значення наймену-

вання річки показують на існуючу й до цього часу заболоченість її берегів (Фоменко, 1969: 85).

Сивашик – озеро (лиман) на півдні Якимівського району. Назва від тюркського слова «сиваш» – западина з грязюкою, гниле море, лагуна; «ачик» – гіркий (Стрижак, 1967: 40).

Сіткуль – село Веселівського району, розташоване по балці Сухий Ярок. Балка Сухий Ярок у минулому, очевидно, була пересипана, що й відображено в її найменуванні, складеному з тюркських слів «сет» – земляний насип, гребля, загата, закупорка і «куль» – озеро (Фоменко, 1969: 87).

Татли-Кулак – балка впадає в Молочний лиман за 2 км на південь від села Олександрівки. Назва тюркомовна, перекладається як «балка з водою, придатною для вживання». Походить від тюркського «татли» – прісний і «кулак» – балка (Князьков, 2007: 174).

Томаківка – річка на Правобережжі Запорізької області. По ній названо велике село Дніпропетровської області і напівзатоплений нині острів біля північного берега Каховського водоймища. Тюркське слово «томак» означає «горло, горловину, гирло ріки» (Фоменко, 1969: 94).

Чингул – річка. Гирло за 1 км на північ від міста Молочанська. Назва тюркська, можливо від слова «чонгул» – невеликий ставок, болітце (Фоменко, 1969: 99).

Від тюркських апелятивів «єні» та «чул» утворені назви річок Янчур, які знаходяться у різних районах: Янчур – річка в Гуляйпільському районі. Назва тюркська, перекладається дослідниками як «нова ріка» (від тюркського «єні» – нова і «чул» – вода, річка) (Князьков, 2006: 112). В. Г. Фоменко «чул» перекладає як «степ» і це є невдалий переклад, адже йдеться про водний об'єкт (Фоменко, 1969: 29). Янчур – річка, притока Гайчуру. Гирло біля села Остапівського (Покровського району Дніпропетровської області).

В основі топонімів другої групи тюркська реміснича, професійна лексика, яка побутувала в допрізвищеву епоху в формі назв занять, професій, ремісництва і відображала рівень побуту та виробництва тодішнього тюркського етносу.

Салган – куток (частина) міста Токмака. За спогадами старожилів він знаходився, «де оце технікум будували, там був цегельний завод». Ще у XIX ст. там були скотобійні, з вівці витоплювали жир. Місцевими мешканцями визнається тюркське походження назви. У народі назва пов'язується також з прізвиськом поміщика, власника цегельного заводу. Дійсно назва походить від тюркського «salhan» – скотобійня (Фоменко, 1969: 86).

Хоча – балка неподалік села Новомиколаївки. Вже на початку XX століття балка була сухою. Назва тюркська, мабуть, перекручене від «ходжа» – вчитель (Князьков, 2007: 178).

Варто зазначити, що лексико-семантична група «назви спорідненості» час від часу привертає увагу дослідників. Адже такі найменування є найдавнішими за походженням, належать до традиційного шару лексики і пройшли довгий та складний шлях розвитку. Вони вказують на різні назви осіб за спорідненістю по прямій і непрямій лінії:

Баба – могила (курган у складі курганного могильника), за 5 км від східної околиці села Приморського у Василівському районі. Назва, очевидно, від тюркізму «баба» – предок, батько; чи від того, що тут стояли кам'яні баби (Князьков, 2007: 14).

Бабина – ліва притока Дніпра між р. Бистрою Карайтебенню (тут тепер с. Карайдубина), Татарською Підпільною, Басанкою; на ній однойменне село Бабине. Походження виводять з тюркського «баба» – батько, предок. Не варто змішувати з назвами типу *Бабине* – озеро, гирло (Стрижак, 1967: 67).

Продуктивною групою представлені відпеллятивні топоніми, в складі яких лексеми, що вказують на зовнішні та внутрішні ознаки і якості об'єктів:

Апанли – права притока р. Корсак. Назва утворилася від тюркського «апанли» – місце, у якому особливо багато дичини (Князьков, 2004: 9).

Базавлук – ріка, права притока Дніпра. Гідронім тюркського походження. Д. Яворницький дотримувався думки, що в його основі маємо турецьке «бузлук» – льодяник чи залізна підкова для ходіння по льоду або «бузаклик» – памолодь (Яворницький, 1990: 134).

Басань – село на правому березі р. Токмачки, засноване в 1790 році переселенцями з містечка Нова Басань. Тюркське «басань» означає «місце переможців», тобто «місце, де стояли переможці» або «місце, де була здобута перемога» (Фоменко, 1969: 21).

Бельмак-могила – реліктовий залишок у Куйбишевському районі, вершина якого є найвищою точкою Приазов'я. Найменування походить від тюркського слова «белмек» – розділити, що вказує на роль цієї могили як природного знака на кордоні двох повітів (Фоменко, 1969: 21).

Берда – річка, що впадає в Азовське море. Ф. Г. Фоменко писав, що Берда позначена на карті Геселя 1614 року як Богдан. Проте на карті 1614 року під цією назвою позначена річка біля Дону. Берда перекладається з тюркського як

«дарунок» («подарунок»). Можливо, гідронім походить від тюркського «бери» – «та, яка знаходиться на цій стороні» (Фоменко, 1969: 21).

Більмак – могила (курган у складі курганного могильника). Курган є найвищою точкою області. Більмак-Могила – основний курган на півдні в групі насипів. Назва походить від тюркського «белмек» – розділяти (Князьков, 2006: 69).

Бурчіччя (*Буртіччя*) – ліва притока р. Обитічної, впадає в р. Кільгиччя. В основі назви тюркське «бурчак» – багато разів зігнутий, завитий, закручений (Фоменко, 1969: 25).

Тюркський апелятив «гюру» став основою для низки топонімічних назв, а саме: балка та могила Гурсак. Гурсак – балка. Гирло за 1 км на схід від північної околиці села Новосолдатського. Назва, можливо, пов'язана з тюркським «гюру» – вигляд. Не виключено й відантропонімне походження назви (за прізвиськом) *Гурсак* – могила (курган у складі курганного могильника), за 4,5 км від села Червоне Поле в напрямку на с. Калайтанівку. Топографічні карти 1862 р. і 1865 р. містять позначки шести курганів. На сучасній топографічній карті області видання 1997 р. і 2002 р. є позначки двох курганів. За обстеженнями, курганний могильник складається з восьми насипів. Три найбільші кургани (серед них Гурсак) розташовані у центральній частині могильника (Князьков, 2007: 26).

Канцерівка – балка. Своє тюркське найменування («касира» – кровоточива, така, що стікає кров'ю) балка могла дістати у зв'язку із знищенням слов'янської дружини і вбивством київського князя Святослава Ігоревича в 972 році десь у районі останніх дніпровських порогів (Фоменко, 1969: 43).

Карайдубина – затока річки Кінської. Щодо походження назви є різні думки. Так, Д. Яворницький уважав, що в основі апелятива лежить татарське слово «кара», тобто «чорний» (Яворницький, 1990: 112). В. Фоменко *Карайдубина* виводить із тюркізму *Каратабен*, який складають два слова: «кара» («суша» або «земля») і «табан» («плоский», «рівний», «гладенький») (Фоменко, 1969: 43). О. Стрижак припускає, що назва походить від тюркських слів «кир» або «кира» («гора», «сопка») і «табун» або «табан» («підошва», «нижня частина чого-небудь»), тоді гідронім можна витлумачити як «підвищення з підніжжям, що заливається водою» (Стрижак, 1967: 42).

Карайтебень Бистра (Карайтебень Швидка) – лівий рукав Дніпра між Сирицею і Білозіркою. В. Г. Фоменко пояснює назву із тюркського *Каратабен* «ділянка рівної землі» («кара» – «суша, або земля», «табан» – «плоский, рівний, гладенький»), що вимагає деякого уточнення (Фоменко,

1969: 44). О. Стрижак припускає, що назва походить від тюркських слів «кир» або «кира» («гора», «сопка») і «табун» або «табан» («підошва», «нижня частина чого-небудь»), тоді гідронім можна витлумачити як «підвищення з підніжжям, що заливається водою» (Стрижак, 1967: 42).

Кізляр – назва аулу на місці сучасної частини міста Мелітополя, заснованого в 1795 році ногайцями, що перекочували на Молочні Води з Кізлярських степів Ставропольської губернії. Тюркське слово «кітляр» перекладається як «дівчата» (Фоменко, 1969: 44).

Кільтиччя – річка. У межах району на річці є дві греблі й ставки. Гирло на території Приморського району на околиці села Банівки. В основі тюркське слово «кільте» – зв'язка, пучок. Річка має численні притоки, які з'єднуються на території сучасного Бердянського району (Князьков, 2006: 85).

Метрозли – балка, гирло біля східної околиці села Володимирів. На сучасній топографічній карті області в нижній частині балки позначений струмок (від села Новомиколаївка до гирла). Назва, ймовірно, пов'язана з тюркським «матруш» – «окоп» (Князьков, 2007: 164).

Сандалка – протока. В основі назви слово «сандал», яке означає «невелике судно, що було поширене в тюркських народів Причорномор'я». Очевидно, саме цією протокою проходили турецькі та інші човни-сандали, прямуючи на Січ (Фоменко, 1969: 86).

Таценак – річка в Мелітопольському районі, назва утворилась від тюркського «тасимак» – «перевозити, переносити» або «тасинмак» – «переїздити», можливо, ще від «таш» – «камінь», «ен» – «провал» або «ак» – «текти». Назва показує, що річку не обходили у верхів'ях так, як інші повноводні ріки, а переходили через неї вброд (Фоменко, 1969: 90).

Шовкай – невелика притока р. Корсак у Приазовському районі. Назва, яка складається з двох тюркських слів «шавк» – «світло, вогонь» та «ай» – «місяць, святий», тобто «світломісячний», була присвоєна і ногайському аулу на березі р. Шовкай, на місці якого – нинішнє село Мар'янівка (Фоменко, 1969: 100).

Юшанли – річка. Гирло за 1 км на північний захід від села Зарічного Мелітопольського району. Згідно сучасній топографічній карті області у верхів'ях вище с. Грушівка (на території Чернігівського р-ну), в руслі річки є багато ставків. До гирла русло неодноразово змінює напрям. У XIX ст. води у руслі було більше, згодом фактично перетворилась у балку. Вже на початку

XX ст. практично пересохла. Річка мала велике значення у заселенні району. По березі річки розташовані сучасні села: Ударник, Грушівка, Могутне, Розкішне, Кірове. В основі топоніма тюркське слово «йаши» – «добрий», «корисний для господарства». В інших варіантах назва походить з прикметників «каяли» – «кам'яниста» та «шекли» – «прісна». Тому назва також перекладається як «кам'яниста добра», «прісна добра». В літературі вказані й народні назви річки: Юшанла, Юшална, Вільшана, Вішална, Вішална (Князьков, 2006: 309).

Бінарні опозиції типу «новий – старий» представлені і в цій групі топонімів: *Нова Сисина* – *Стара Сисина* – протоки в Базавлузі на правому березі Дніпра. Дехто з дослідників другу частину назви пов'язують з тюркізмом «саси» зі значенням «гнилий» (Стрижак, 1967: 87).

Великою кількістю топонімів репрезентована п'ята група, яка представлена відапелятивними утвореннями від фауністичних назв. Топоніми, що походять від назв тварин, зумовлені різними обставинами. *Аталикова* – річка, урочище, балка, долина у Василівському районі. На думку В. А. Чабаненка, в даному випадку тюркський «аталик» – це утворення з -ат(а) «кінь, жеребець» і суфікса присвійності -лик. Тому назву можна перекладати як Кінська, Жереб'яча (Чабаненко, 1999: 8). В джерелах топонім вперше згадано як Аталикова долина у кінці XVI століття, однак виник він раніше. Саме тюркізм свідчить про татарську присутність в даному районі.

Атманай – річка, назва походить від «ат» – кінь, «манат» – недоступний або від «атманай» – недоступна для коней (Фоменко, 1969: 18).

Бирюча – балка. На сучасній топографічній карті області у балці позначений струмок. По берегу балки є гранітні скелі. Назва від «бирюк» – вовк або «бирючина» – вовчі ягоди (Князьков, 2007: 69).

Бугай – ліва притока Дніпра в Кам'янсько-Дніпровському районі Запорізької області. Етимологія назви затемнена через омонімію основ, які могли мотивувати топоніми. Традиційно її пов'язували з апелятивом тюркського походження «бугай» – племінний бик, але навіть можливі звукові асоціації роблять таку мотивацію без оформлення назв топонімними засобами сумнівною (Стрижак 1967: 19).

Домузла – річка у Приазовському районі. Назва від тюркського «домузи» – «дикий кабан, вепр» (Стрижак, 1967: 95).

Корсак – річка в Приазовському районі. Назва від тюркського «корсак» – «лисиця» (Фоменко, 1969: 49).

Частина тюркізмів увійшла в топонімію України не безпосередньо від носіїв тюркських мов і діалектів, а завдяки онімізації запозичених з відповідних джерел апелятивів, які давно були засвоєні носіями української та інших слов'янських мов. Таке закріплення географічних назв відбувалося навіть на територіях, де тюркський вплив був менш відчутним, ніж на півдні та сході України. На топонімії Запорізького краю помітно позначилося довготривале перебування тюркських народів, саме тюркський вплив у цьому ареалі став причиною зниження темпів розвитку українських назв (Лучик, 2015: 253).

Висновки. Отже, більшість топонімів тюркського походження утворені від апелятивів, що вказують на локативні ознаки. Різноманітність вищезазначених тематичних груп показує відмінний характер семантичних відношень між твірними та похідними лексемами. Нескінченний хід історичного часу, часто насильницький і непередбачуваний, зміни в державній ідеології залишили свій слід в системі назв міст, сіл, річок, хуторів, обумовили її багатство. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні інших ономастичних класів Запорізького краю тюркського походження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ільченко І. І. Тюркомовні елементи в антропонімі Нижньої Наддніпряниці. *Бористен*. 1999. № 5. С. 9.
2. Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорізький, Новомиколаївський). Запоріжжя : Тандем-У, 2004. Вип. 1. 320 с.
3. Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник (Великобілозерський, Кам'янсько-Дніпровський, Куйбишевський, Михайлівський, Орхівський, Пологівський, Розівський, Токмацький райони). Запоріжжя : Тандем-У, 2006. Вип. 2. 339 с.
4. Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник (Бердянський, Веселівський, Мелітопольський, Приазовський, Приморський, Чернігівський, Якимівський райони). Запоріжжя : Тандем-У, 2007. Вип. 3. 332 с.
5. Корепанова А. П. Протиставлення як засіб утворення слов'янських ойконімів. *Мовознавство*. 1973. № 4. С. 30.
6. Лучик В. В. Тюркізми в топонімії України : історико-етимологічний аспект. *Linguistica*. 2015. № 55(1). С. 251–262.
7. Складенко О. М. Про топонімізацію апелятивів місцевих географічних термінів (на матеріалі болгарської мови). *Записки з ономастики*. 1999. № 3. С. 63–68.

8. Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонадніпрянське Лівобережжя). Київ : Наукова думка, 1967. 127 с.
9. Фоменко В. Г. Звідки ця назва? Дніпропетровськ : Промінь, 1969. 104 с.
10. Чабаненко В. А. Великий Луг Запорозький. Історико-топонімічний словник. Запоріжжя, 1999. 330 с.
11. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 1. 577 с.
12. Янко М. Т. Топонімічний словник України : словник-довідник. Київ : Знання, 1998. 432 с.

REFERENCES

1. Chabanenko V. A. Velykyi Luh Zaporozkyi. Istoryko-toponimichnyi slovnyk [Velikiy Lugh Zaporozhye. Historical and toponymic dictionary]. Zaporizhzhia, 1999. 330 p. [in Ukrainian].
2. Fomenko V. H. Zvidky tsia nazva? [Where does this name come from?]. Dnipropetrovsk : Promin, 1969. 104 p. [in Ukrainian].
3. Ilchenko I. I. Tiurkomovni elementy v antroponimii Nyzhnoi Naddnyprianshchyny [Turko-language elements in the anthroponymy of the Lower Dnipro region]. *Borysten*. 1999. No 5. P. 9. [in Ukrainian].
4. Kniazkov Yu. P. Zaporizka oblast. Istoryko-heohrafichnyi i toponimichnyi slovnyk (Vasylivskiy, Vilnianskyi, Hulaiipil'skyi, Zaporizkyi, Novomykolaivskiy) [Zaporizhzhia Region. Historical-geographical and toponymic dictionary (Vasylivskiy, Vilnius, Gulyaipil'skyi, Zaporizhzhya, Novomykolaivskiy)]. Zaporizhzhia : Tandem-U, 2004. Vyp. 1. 320 p. [in Ukrainian].
5. Kniazkov Yu. P. Zaporizka oblast. Istoryko-heohrafichnyi i toponimichnyi slovnyk (Velykobilozerskyi, Kamiansko-Dniprovskiy, Kuibyshevskiy, Mykhailivskiy, Orikhivskiy, Polohivskiy, Rozivskiy, Tokmatskiy raiony) [Zaporizhzhia Region. Historical-geographical and toponymic dictionary (Velikobilozersky, Kamiansko-Dniprovsky, Kuibyshevsky, Mykhailivskiy, Orihivskiy, Polohivskiy, Rozivskiy, Tokmaksy districts)]. Zaporizhzhia : Tandem-U, 2006. Vyp. 2. 339 p. [in Ukrainian].
6. Kniazkov Yu. P. Zaporizka oblast. Istoryko-heohrafichnyi i toponimichnyi slovnyk (Berdianskyi, Veselivskiy, Melitopolskyi, Pryazovskiy, Primorskyi, Chernihivskiy, Yakymivskiy raiony) [Zaporizhzhia region. Historical-geographical and toponymic dictionary (Berdyansky, Veselivskiy, Melitopolskyi, Pryazovskiy, Primorskyi, Chernihivskiy, Yakymivskiy districts)]. Zaporizhzhia, : Tandem-U, Vyp. 3. 332 p. [in Ukrainian].
7. Korepanova A. P. Protystavleniia yak zasib utvorennia slovianskykh oikonimiv [Contrast as a means of formation of Slavic oikonyms]. *Movoznavstvo* [Linguistics]. 1973. No 4. P. 30 [in Ukrainian].
8. Luchyk V. V. Tiurkizmy v toponimii Ukrainy : istoryko-etymolohichnyi aspekt [Turkisms in toponymy of Ukraine: historical and etymological aspect]. *Linguistica*. 2015. No 55(1). P. 251–262 [in Ukrainian].
9. Skliarenko O. M. Pro toponimizatsiiu apeliatyviv mistsevykh heohrafichnykh terminiv (na materialy bolharskoi movy) [About toponymization of appellatives of local geographical terms (based on the material of the Bulgarian language)]. *Zapysky z onomastyky* [Notes on onomastics]. 1999. No 3. P. 63–68 [in Ukrainian].
10. Stryzhak O. S. Nazvy richok Zaporizhzhia i Khersonshchyny (Nyzhnonaddnyprianske Livoberezhzhia) [Names of the rivers of Zaporozhye and Kherson Oblast (Lower Dnipro Left Bank)]. Kyiv : Naukova dumka, 1967. 127 p. [in Ukrainian].
11. Yanko M. T. Toponimichnyi slovnyk Ukrainy : slovnyk-dovidnyk [Toponymic dictionary of Ukraine: reference dictionary]. Kyiv : Znannia, 1998. 432 p. [in Ukrainian].
12. Yavornytskyi D. Istoriiia zaporozkykh kozakiv [History of the Zaporizhzhya Cossacks]. Kyiv : Naukova dumka, 1990. Vol. 1. 577 p. [in Ukrainian].